

УДК 343.98 : 343.347

Н.М. Косміна, кандидат юридичних наук,
начальник відділу Науково-дослідного експертно-
криміналістичного центру при ГУМВС України
в Харківській області

СПЕЦІАЛЬНІ ЗНАННЯ ОБІЗНАНИХ ОСІБ ПІД ЧАС РОЗСЛІДУВАННЯ НЕЗАКОННОГО ОБІГУ НАРКОТИКІВ ТА ЇХ СТРУКТУРА

Проведено аналіз викладених у науковій літературі точок зору щодо суті поняття «спеціальні знання». Визначено структуру спеціальних знань обізнаних осіб, яких залучають до розслідування незаконного обігу наркотиків.

Ключові слова: спеціальні знання, правові знання, слідчі дії, незаконний обіг наркотиків.

Проанализированы изложенные в научной литературе точки зрения относительно сути понятия «специальные знания». Определена структура специальных знаний сведущих лиц, участвующих в расследовании незаконного оборота наркотиков.

In the work is devoted to problems of using of forensic knowledge in investigation of drug-trafficking. On the basis of analysis of scientific researches of native and foreign scientists, investigating and expert practice, author determines essence, structure of forensic knowledge of specialists, who engaged in investigating of drug-trafficking.

Одне з перших визначень спеціальних знань надав дослідник О.О. Ейсман, який сформулював їх як «знання не загальновідомі, не загальнодоступні, не ті, які мають загальне розповсюдження; тобто, це знання, якими володіє коло фахівців, при цьому очевидно, що глибокі знання у сфері, наприклад, фізики, є в зазначеному сенсі спеціальними для біолога і навпаки» [1]. Визначення «не загальновідомі» цілком справедливо відкидає Т.В. Авер'янова, яка вказує, що воно є не зовсім коректним і не характеризує змісту спеціальних знань [2].

З.М. Соколовський вважає, що віднесення певних знань до «спеціальних» залежить від того, у межах загальної чи спеціальної освіти вивчаються закономірності у певному випадку [3].

Іноколи під час визначення спеціальних знань беруть до уваги не лише спосіб набуття знань та їх відповідність рівню знань у певній галузі [4], а й мету їх застосування. Так, Ю.Г. Корухов відносить до спеціальних знань їх сукупність у певній галузі сучасної науки, техніки чи мистецтва, що використовується для доведення [5].

М.Г. Щербаковський та О.А. Кравченко вважають, що метою використання спеціальних знань є отримання доказової та орієнтувальної інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальній справі [6].

Стосовно кримінально-процесуальної діяльності слушним є виокремлення у понятті «знання» об'єктивного та суб'єктивного аспекту.

З точки зору об'єктивного аспекту знання — це «продукт суспільної трудової (матеріальної) та розумової (духовної) діяльності людей», інформаційний результат пізнавального процесу, його підсумок, який відображається у людській культурі [7]. Це сукупність теоретичних знань у різних галузях людської діяльності. Науковому, теоретичному знанню, на відміну від чуттєвого, практичного, притаманне логічне обґрунтування, доведеність, відтворення пізнавальних результатів. Теоретичні, наукові знання накопичуються і передаються від одного покоління до іншого.

Отже, всю сукупність знань можна поділити на житейські (буденні) і спеціальні знання, які складаються з наукових і практичних.

Наукові знання отримують під час навчання, наукової, дослідницької діяльності. Вони розкривають внутрішню суть явищ, їх природу і закономірності, яким підпорядковані.

Практичні знання накопичуються під час практичної діяльності. Їх зміст складають знання про засоби трудової діяльності (стосовно досліджуваної проблеми — це техніко-криміналістичні, експертні засоби), найраціональніші способи їх застосування у різних ситуаціях. Проте не слід ототожнювати спеціальні знання з науковими, а практичні — із загальновідомими.

Співвідношення спеціальних і загальновідомих знань за своєю природою мінливе, визначається рівнем розвитку суспільства та інтегрованості наукових знань у повсякденне життя людини.

Розширення та поглиблення знань про якесь явище, процес, предмет призводить до того, що знання стають більш диференційованими, системними, доступними ширшому загалу. І як наслідок, сфера повсякденних знань збагачується.

Одночасно відбувається й зворотний процес. За рахунок більш глибокого наукового пізнання явищ, процесів, предметів начебто очевидні повсякденні уявлення про них відкидаються, виникають нові наукові обґрунтування, які набувають характеру спеціальних знань. Тому межа між загальновідомими та спеціальними знаннями визначається у кожний момент розвитку суспільства.

Суб'єктивна сторона знань відображає, по-перше, процедуру опанування знань конкретною особою, а по-друге — рівень знань, якими вона володіє. Повноцінне отримання, засвоєння та застосування наукових знань відбувається лише в результаті професійного навчання.

Отже, формальним критерієм володіння особою, зокрема експертом, науковими знаннями є наявність у неї (нього) відповідної освіти. Таке положення відповідає вимогам частини другої ст. 10 Закону України «Про судову експертизу», згідно з якою «фахівці державних спеціалізованих установ і відомчих служб, що проводять судові експертизи, повинні мати вищу освіту». Наявність у особи спеціальних знань у будь-якій обмеженій галузі людської діяльності і навичок практичного застосування цих знань визначає її компетентність [8].

У практичній діяльності важливо визначити межі та процедуру застосування спеціальних знань.

Відповідно до загальної побудови кримінального процесу слідчий позбавлений права проводити експертне дослідження не тільки тому, що він недостатньо

підготовлений у спеціальній галузі знань, а й тому, що не може надавати докази. Адже загальноновизнаним є те, що та сама особа не може встановлювати відомості про факти та оцінювати їх достовірність.

Варто зазначити, що спеціальні знання — це не обов'язково знання, якими не володіє слідчий, але це обов'язково професійні знання. Як критерій відмежування спеціальних знань від загальноновідомих доцільно використовувати межі спеціальної освіти.

З огляду на те, що спеціальні знання уособлюють результат поєднання наукової та практичної діяльності, що потребує певної підготовки (у кримінально-процесуальному аспекті — це сучасні наукові знання, практичні вміння і навички), вони не можуть бути повсякденними, загальноновідомими, загальнодоступними науковими знаннями, здобутими на базі загальної освіти.

Крім того, зі спеціальних знань доцільно виокремити знання у галузі матеріального і процесуального права, якими повинен володіти слідчий, дізнавач, суддя відповідно до своєї посади. Знання у галузі законодавства і науки права (інакше — юридичні знання) не слід відносити до спеціальних знань у тому розумінні, в якому це поняття використовується у законі (ст. 101, 102 КПК України) [9]. Однак у літературних джерелах висловлено протилежну думку.

Так, В.Д. Арсеньев і В.Г. Заблоцький, досліджуючи зміст спеціальних знань у категоричній формі висловлюють думку про те, що «юридичні знання у галузі криміналістики, які використовуються як спеціальні під час проведення експертиз, так само як і правові знання у певних спеціальних сферах (правила дорожнього руху, техніки безпеки, бухгалтерського обліку тощо), належать до предмета відповідних експертиз — автотехнічної, з техніки безпеки, бухгалтерської тощо» [10].

Цю саму думку поділяють також О.Р. Росинська [11], М.Я. Сегай, В.К. Стринжа [12] та інші вчені. О.О. Ексархопуло також вважає, що до спеціальних варто віднести знання у галузі права, зазначаючи, що під час проведення експертизи зброї експерт повинен володіти не лише спеціальними знаннями, а й неухильно дотримувати нормативних положень [13]. Водночас А. Кудрявцева і Ю. Лівшиць з цього приводу цілком слушно зауважують, що якщо дотримувати цієї логіки, то таке поняття, як «наркотичні засоби» також є правовим через те, що його дефініції наведено у відповідних законах [14].

Неможливо погодитися і з тим, що знання правил дорожнього руху, техніки безпеки, бухгалтерського обліку належать до спеціальних. На думку Ю.К. Орлова, зазначені правила, з одного боку, є правовими приписами, а з іншого — розраховані на осіб, які володіють спеціальною підготовкою та практичними навичками, тобто не є загальноновідомими [15]. Отже, йдеться про застосування у кожній з названих сфер спеціальних технічних знань, а нормативні положення використовують лише тією мірою, якою відображають і регулюють технічні питання, а не питання вольової поведінки людей.

Право як юридичне явище, що встановлює волю та обов'язковість поведінки учасників правовідносин, підкріплено силою державної влади і закріплено в офіційних нормативних актах [16]. Таке тлумачення права унеможливує застосування правових знань як спеціальних у зазначеному вище контексті.

Зокрема, під час проведення дослідження експерт у жодному випадку не має права вирішувати юридичні (правові) питання, які належать до компетенції слідчого,

прокурора та суду. Це положення ґрунтується на Постанові Пленуму Верховного Суду України від 30.05.97 р. № 8 «Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах», у п. 2 якої зазначено про неприпустимість «порушення перед експертом правових питань, вирішення яких віднесено законом до компетенції суду (зокрема щодо вини, неосудності чи недієздатності особи тощо)» [17]. Експерт не має права вирішувати питання про «порушення» спеціальних правил, оскільки воно містить вольовий аспект, визначення якого не належить до його компетенції.

В.М. Махов, стверджуючи, що слідчий не володіє у повному обсязі юридичними знаннями в будь-якій іншій сфері правової діяльності, крім кримінального права, кримінального процесу та криміналістики, формулює висновок про правомірність проведення правових експертиз [18]. Оскільки будь-яких обмежень у професійних знаннях суддів немає, думка про можливість призначення та проведення «правових», «економіко-правових», «юридичних» експертиз має своїх прихильників і серед інших вчених [19].

Водночас на противагу зазначеній слушною є думка тих вчених, які категорично виступають проти проведення правових експертиз [20; 21; 22].

Юридичні знання, безумовно, є спеціальними у широкому розумінні, і ними зобов'язані професійно володіти слідчі, судді, тобто всі ті, хто здійснює процес доведення. Але, як зазначалось вище, Пленум Верховного Суду України прямо вказав на неприпустимість порушення правових питань перед судовими експертами. Хибна практика призначення правових експертиз означає не що інше, як намагання покласти на експерта тягар доведення, тобто не властиві йому функції, які не передбачені кримінально-процесуальним законодавством.

Зважаючи на це, зі спеціальних знань у процесуальному значенні цього терміна повинні бути виокремлені знання у галузі права. Виходячи з цього, назріла необхідність визначення поняття спеціальних знань, зокрема у такій редакції: «Спеціальні знання — це систематизовані наукові та практичні знання, вміння і навички у певній сфері людської діяльності (за винятком знань у сфері матеріального і процесуального права), отримані в результаті цілеспрямованої професійної підготовки і досвіду роботи, які використовуються для встановлення обставин, що мають значення для справи».

Згідно з Кримінальним процесуальним кодексом України спеціальні знання і навички потрібні під час вирішення питань, що виникають при провадженні у справі і пов'язані з призначенням експертиз (ст. 101, 102) і участю спеціаліста при проведенні слідчих дій (ст. 71), хоча на практиці коло суб'єктів із застосування спеціальних знань у кримінальному судочинстві є значно ширшим.

Як відомо, спеціальні знання під час досудового розслідування застосовуються для пошуку, фіксації, вилучення слідів злочину та їх дослідження з метою отримання криміналістично значущої інформації [23]. Вони реалізуються у прийомах, методах, способах застосування технічних засобів з наступною оцінкою отриманих результатів. У більшості випадків засоби, що застосовуються для роботи зі слідами, також є спеціальними, оскільки поводження з ними потребує певної теоретичної підготовки і практичного досвіду.

Отже, спеціальні знання використовують разом з науково-технічними засобами для пошуку, виявлення, вилучення і дослідження слідів злочину з метою

отримання доказової та орієнтувальної інформації, необхідної для встановлення істини у кримінальній справі [24].

Слід зазначити, що попри те, що згідно з чинним законодавством участь спеціаліста під час проведення слідчих дій є самостійною формою застосування спеціальних знань, за даними узагальнення слідчої практики їх допомогу використовують не завжди. Так, спеціалісти беруть участь у процесі проведення слідчих дій тільки за 5 % злочинів, пов'язаних, наприклад, з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів.

Відомо, що, крім основної функції — надання допомоги слідчому у проведенні слідчих дій [25], спеціалісти виконують і додаткові, які полягають у консультуванні слідчого з різних питань, пов'язаних з використанням виявлених слідів, зокрема, з перевіркою їх за криміналістичними обліками, призначенням експертиз, а також проведенням попереднього дослідження слідової інформації з метою оперативного отримання даних про її відношення до злочину та, за можливості, надання орієнтувальної розшукової інформації (додаткові функції є непроцесуальною формою використання спеціальних знань, оскільки містять судження, які не зрозумілі неспеціалістам).

Єдиних критеріїв залучення спеціалістів для участі у слідчих діях не існує. Безперечно, запрошуючи спеціаліста, необхідно керуватися принципом практичної доцільності, під яким слід розуміти оптимальне використання спеціальних знань і практичних навичок для отримання максимально доказової та орієнтувальної інформації з матеріальних та ідеальних слідів злочину.

Як спеціаліст може бути залучена будь-яка обізнана особа, до якої закон висуває дві основні вимоги: незацікавленість у результаті справи і компетентність, тобто володіння спеціальними знаннями у певній галузі знань або практичній діяльності. Слідчий має право залучити спеціаліста до участі у підготовці до проведення слідчих дій, отримувати роз'яснення зі спеціальних питань, що виникають під час їх проведення, фіксації їх перебігу та отримання результатів. Спеціаліст залишається незалежним у межах своєї компетенції, але погоджує свої дії зі слідчим та іншими особами, що беруть участь у слідчій дії.

Проте основною формою використання спеціальних знань під час розслідування злочинів є судова експертиза, яка призначається тільки після порушення кримінальної справи, коли інші засоби доведення не дозволяють встановити окремих обставин злочину, що розслідується. Призначення і проведення судових експертиз детально регламентовано кримінально-процесуальним законодавством і Законом України «Про судову експертизу» [8].

Оскільки відповідно до чинного законодавства висновок експерта є одним з видів доказів, призначення експертизи спрямовано саме на їх отримання, тобто на отримання фактичних даних, що мають значення для належного вирішення справи.

Судово-експертні дослідження відрізняються від інших форм застосування спеціальних знань, зокрема від перевірочних, попередніх і звичайних наукових досліджень, процедурою проведення і доказовою силою отриманих результатів.

Важливим є визначення структури спеціальних знань обізнаних осіб, насамперед спеціалістів та експертів, яких залучають для розслідування певних видів злочинів. Так, для розслідування злочинів, пов'язаних з незаконним обігом наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів, спеціалісти і експерти повинні

мати базові знання з біології, фармації, хімії, які містять відомості про властивості наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів та методи їх дослідження. Спеціальні знання саме у цих галузях відіграють домінуючу роль під час розслідування таких злочинів.

Підбиваючи підсумок, доцільно так сформулювати суть спеціальних знань у кримінальному процесі:

– спеціальні знання — це систематизовані наукові і практичні знання, вміння і навички у певній галузі людської діяльності;

– відповідно до ст. 101, 102 КПК України спеціальні знання не передбачають знання у галузі права, об'єктом вивчення яких є суспільні відносини, а також знання методологічних наук, які мають світоглядний характер. Юриспруденція і методологія є складовою частиною професійних знань слідчого, які у широкому розумінні слова також є спеціальними, однак перебувають за межами кримінально-процесуального значення цього терміна;

– як критерій виокремлення спеціальних знань серед інших слід використовувати межі спеціальної освіти для найповнішого визначення меж спеціальних знань у кожний певний проміжок часу, що особливо важливо за умов історичної змінності;

– спеціальні знання мають дійовий характер, тобто характеризують певний вид практичної діяльності.

Крім вузькоспеціальних знань, зазначеним категоріям обізнаних осіб необхідні допоміжні правові знання:

1) із судової експертології:

– загальної теорії — вчення про об'єкти, завдання, методи, принципи судово-експертної діяльності;

– теоретичних і методичних основ експертизи наркотичних засобів, психотропних речовин і прекурсорів;

2) з криміналістики:

– загальної та окремих теорій криміналістики: вчення про закономірності виникнення інформації про злочин; теорії криміналістичної ідентифікації та діагностики; криміналістичного вчення про ознаки, механізми слідоутворення, загальні принципи, методики криміналістичних експертних досліджень;

– криміналістичної техніки: знання про технічні засоби, прийоми, методи і методики виявлення слідів злочину і роботи з речовими доказами; знання у галузі трасології;

3) з кримінального процесу, а саме про:

– процесуальний статус суб'єктів, пов'язаних з проведенням експертизи;

– процесуальний порядок проведення судових експертиз на досудовому розслідуванні та на суді;

– теорію доказів, зокрема місце висновку експерта у системі доказів тощо.

При цьому зазначені правові знання мають забезпечувальний характер при провадженні експертного дослідження і не стосуються предмета експертизи.

Список використаної літератури

1. Эйсман А.А. Заключение эксперта. Структура и научное обоснование : науч. пособ. / А.А. Эйсман. — М. : Юрид. лит., 1967. — 152 с.

2. *Аверьянова Т.В.* Судебная экспертиза. Курс общей теории : монография / Т.В. Аверьянова. — М. : Норма, 2006. — 480 с.
3. *Соколовский З.М.* Понятие специальных знаний / З.М. Соколовский // Криминалистика и судебная экспертиза. — 1969. — Вып. 6. — С. 20—25.
4. *Колмаков В.П.* Идентификационные действия следователя : учеб.-метод. пособ. / В.П. Колмаков. — К. : КНИИСЭ, 1977. — 201 с.
5. *Корухов Ю.Г.* Исследование материальных источников криминалистической информации : учеб. пособ. / Ю.Г. Корухов. — М. : ВНИИСЭ, 1987. — 50 с.
6. *Щербаковский М.Г.* Применение специальных знаний при раскрытии и расследовании преступлений : учеб. пособ. / М.Г. Щербаковский, А.А. Кравченко. — Харьков : ХНУВС, 1997. — 76 с.
7. *Современный философский словарь* / [под ред. В.Е. Кемерова]. — М. : Рус. слово, 1998. — 398 с.
8. *Про судову експертизу* : Закон України від 25 лютого 1994 року № 4038-XII // Відомості Верховної Ради України. — 1994. — № 28. — С. 232 (зі змінами : Закон України від 9 вересня 2004 року № 1992-IV). — 2005. — № 1.
9. *Уголовный процессуальный кодекс Украины*, с изменениями и дополнениями: по состоянию на 1 сентября 2007 года. — Харьков : Одиссей, 2007. — 264 с.
10. *Арсеньев В.Д.* Использование специальных знаний при установлении фактических обстоятельств уголовного дела : учеб. пособ. / В.Д. Арсеньев, В.Г. Заблоцкий. — Красноярск : Красноярский ун-т, 1986. — 152 с.
11. *Россинская Е.Р.* Научно-практический комментарий к Федеральному закону «О государственной судебно-экспертной деятельности в Российской Федерации» : монография / Е.Р. Россинская. — М. : Право и закон, 2002. — 656 с.
12. *Сегай М.Я.* Судебная экспертиза материальных следов-отображений (проблемы, методология) : учеб.-метод. пособ. / М.Я. Сегай, В.К. Стринжа. — К. : Вид Дім «Ін Юре», 1997. — 174 с.
13. *Эксархопуло А.А.* Специальные познания в уголовном процессе и их нетрадиционные формы / А.А. Эксархопуло // Вестник криминалистики. — М. : Спарк, 2001. — Вып. 2 (2). — С. 23—28.
14. *Кудрявцева А.* Доказательственное значение «правовых» экспертиз в уголовном процессе / А. Кудрявцева, Ю. Лившиц // Российская юстиция. — 2003. — № 1. — С. 26—28.
15. *Орлов Ю.К.* Заключение эксперта и его оценка (по уголовным делам) : учеб. пособ. / Ю.К. Орлов — М. : Юристъ, 1995. — 64 с.
16. *Загальна теорія держави і права* : підруч. / [Цвік М.В., Ткаченко В.Д., Богачова А.А. та ін.]; за ред. М.В. Цвіка. — Харків : Право, 2002. — 432 с.
17. *Про судову експертизу в кримінальних і цивільних справах* : постанова Пленуму Верховного Суду України від 30 травня 1997 року № 8 / Коментар судової практики в кримінальних та адміністративних справах. Постанови Пленуму Верховного Суду України (1995—1997) // Бюлетень законодавства та юридичної практики України. — 1998. — № 31. — С. 245—252.
18. *Махов В.Н.* Использование знаний сведущих лиц при совершении преступлений : моногр. / В.Н. Махов. — М. : Изд-во Рос. ун-та Дружбы народов, 2000. — 296 с.
19. *Гаухман Л.* Нужна ли правовая экспертиза по уголовным делам / Л. Гаухман // Законность. — 2000. — № 4. — С. 21—24.
20. *Корухов Ю.Г.* Допустимы ли правовые и юридические экспертизы в уголовном процессе / Ю.Г. Корухов // Законность. — 2000. — № 31. — С. 39—40.
21. *Круть О.В.* Питання довідкової та консультаційної діяльності науково-дослідних установ судових експертиз Міністерства юстиції України / О.В. Круть, Г.М. Нагорний / Нормативно-правове регулювання судово-експертної діяльності в Україні : матеріали наук.-практ. конф. — Сімферополь, 2000. — С. 33—36.
22. *Щербаковский М.Г.* Сущность специальных знаний, как критерий разграничения компетенции следователя, специалиста и эксперта / М.Г. Щербаковский // Экспертное обеспечение правосудия: проблемы теории и практики : материалы межд. науч.-практ.

конф. (Симферополь, 7—8 сент. 2006 г.). — Симферополь : КрымНИИСЭ, 2006. — С. 102—110.

23. *Работа с микрообъектами на месте происшествия* : учеб.-метод. пособ. / [В.Е. Капитонов, М.Н. Кузьмин, Т.Ф. Одиночкина и др.] ; под. ред. В.Е. Капитонова. — М. : ВНИИ МВД СССР, 1978. — 140 с.

24. *Волынский В.А.* Техничко-криминалистическое обеспечение раскрытия и расследования преступлений : учеб. пособ. / В.А. Волынский. — М. : ВНИИ МВД РФ, 1994. — 90 с.

25. *Ищенко П.П.* Специалист в следственных действиях (уголовно-процессуальные и криминалистические аспекты) : учеб. пособ. / П.П. Ищенко. — М. : Юрид. лит., 1990. — 160 с.